

TEMUR YOQUTI – TARIXIY SIRGA BURKANGAN QIMMATBAHO TOSH

Sobirov Sardor Alisher o'g'li

*O'zbekiston amaliy san'at va hunarmandchilik
tarixi davlat muzeyining Amaliy san'at va
etnografiya ilmiy bo'limi ilmiy xodimi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada, tarixda Temur yoquti nomi bilan mashhur qimmatbaho tosh aks etgan. Temuriylar davrida yasalishida to XIX asrgacha bo'lgan davrida kimlar unga egalik qilganligi hukmdorlar va davlatlar haqida atroflicha yoritib berilgan.

Annotation. This article features the famous historical gemstone known as the Timur Ruby. It provides a detailed overview of the rulers and empires that possessed the jewel from the Timurid era through to the 19th century.

Аннотация: В данной статье представлено знаменитое историческое драгоценное камень, известное как Рубин Темура. Подробно освещены правители и государства, владевшие этим камнем начиная с эпохи Тимуридов до XIX века.

Kalit so'zlar: Temur yoquti, Boburiylar Imperiyasi, Badaxshon lali konlari, Ko'hinur, Garrards, Aurangzeb, qirollik xazinas.

Key words: Timor Ruby, Timurid Empire, Baburid empire, Badakhshan ruby mines, Koh-i-Noor stone, Garrards, Aurangzeb, royal treasury.

Ключевые слова: Рубин Темура, империя Тимуридов, империя Великих Бобурий, рудники рубинов Бадахшана, Кохинур, Гаррардс, Аурангзеб, королевская казна.

Temur yoquti tarixda qizil yoqut sifatida tanilgan bo'lsa-da, ko'pincha Temur yoquti deb nomlangan. Bu o'ziga xos tosh, 361 karat og'irligida bo'lib, dunyodagi eng katta qizil spinellardan biri hisoblanadi. Tabiat tomonidan yaratilgan bu toshning rangi nafaqat qizil, balki juda boy va yorqin ranglar bilan ajralib turadi. Temur yoqutining eng asosiy o'ziga xosligi uning uzun tarixidir. U turli imperiyalar va davlatlar tomonidan egallangan, har bir davrda o'ziga xos ahamiyat kasb etgan. Bu toshning tarixidagi har bir bosqich uning o'ziga xos siyosiy, madaniy, va iqtisodiy ahamiyatini yanada oshiradi. Shuningdek, u imperial hokimiyat va boylik ramzi sifatida tanilgan. Temur yoqutining kelib chiqishi Badaxshon mintaqasiga, ya'ni hozirgi Afg'oniston va Tojikiston hududlariga borib taqaladi. Badaxshon mintaqasi qadimdan yuqori sifatli qizil lali bilan mashhur bo'lib, bu yerda joylashgan. Badaxshon lali konlari eng mashhur hisoblanadi. Ushbu konlar tarixda Balas Ruby (qizil spinel) sifatida tanilgan toshlarni bergan. Temur yoquti ham ushbu konlardan olingan va aynan shu sababli uning Badaxshon bilan bog'liqligi katta ahamiyatga ega. Badaxshon tog'lari nafaqat qizil yoqut, balki lazaret va boshqa qimmatbaho toshlar bilan ham mashhur. Badaxshondagi konlarning geologik xususiyatlari yuqori sifatli toshlar, jumladan, Temur

yoqutini olish uchun ideal bo'lgan. Temur yoqutining tarixiy egallik tarixi juda boy va qiziqarli. Bu toshning turli davlatlar va hukmdorlar tomonidan egallanishi uning siyosiy va madaniy ahamiyatini yanada kuchaytiradi. Toshning ustidagi yozuvlar va izlar, uning egalarini va ular bilan bog'liq bo'lgan tarixiy voqealarni yoritadi.

Temur yoqutining asosiy tarixiy bog'lanishlaridan biri Amir Temur bilan bog'liq. Temur, Timuriylar imperiyasining asoschisi sifatida, ushbu yoqutni o'z xazinasiga kiritgan bo'lishi mumkin. Keyinchalik uning buyrug'i bilan toshga o'yib yoziladi. Shuning uchun ham u Temur yoquti deb nomlandi. Yoqut **toshi o'z nomini Temur (yoki Tamerlan) nomidan olgan**. Amur Temurdan keyin bu qimmatbaho tosh uning o'g'li Shohruxga, undan esa Shohruxning o'g'li Ulug'bekka meros bo'lgan. Temur yoqutining yana bir muhim davri Boburiylar Imperiyasi davriga to'g'ri keladi. Humayunning Boburiylar imperatori sifatida Hindistonga qaytganidan so'ng, yoqut Boburiylar Imperiyasi xazinasining bir qismi bo'ldi. Bu tosh keyinchalik Akbar va Jahongir tomonidan saqlanib, ular tomonidan juda qadrlangan. Aytishlaricha, toshga birinchi marotaba yozuv o'yib yozgan kishi Jahongir bo'lgan (ehtimol, Temurdan keyin ilk bor). Rivoyatlarga ko'ra, Jahongir ushbu toshga o'zining va otasining ismini yozishni buyurganida, sevimli xotini uni bu noyob gavharni buzgani uchun tanbeh bergan. Shunda Jahongir javoban shunday degan: "Bu gavhar mening nomimni tarixda yozilgan har qanday yozuvdan ko'ra aniqroq kelajak avlodga yetkazadi. Temuriylar sulolasi qulashi mumkin, ammo bu tosh shohlar mavjud ekan, ularning mulki bo'ladi."

Keyinchalik bu qimmatbaho tosh Jahongirning nabirasi Aurangzebga o'tgan. Aurangzeb Boburilar saltanatini 3,2 million kvadrat kilometrdan ortiq hududga kengaytirib, 100–150 million aholiga hukmronlik qilgan dunyo tarixidagi eng buyuk imperatorlardan biriga aylangan. Aurangzebdan so'ng uning o'g'li Bahodir Shoh I taxtga chiqqan. U Temur yoqut toshiga egalik qilgan bo'lsa-da, unga hech qanday yozuv qoldirmagan. Bahodir Shoh I dan keyin uning katta o'g'li Jahondor Shoh, undan so'ng esa

Aurangzebning nevarasi va qarindoshi Farruxsiyar hukmron bo'lgan. Ushbu hukmdorlar ichida faqat Farruxsiyar ushbu toshga quyidagi yozuvni o'yib yozgan: "Bu - Shohlar Shohi, Sahib Qiron Sulton (Amir Temur)ning 25 ming asl gavharidan biri bo'lmish yakut tosh bo'lib, hijriy 1153-yilda (milodiy 1740) Hindiston gavharlari orasidan bu yerga – Isfahonga - yetib kelgan."

Farruxsiyardan so'ng uzoq qarindoshi Rafi-ul Darja o'ninchi Boburiylar imperatori bo'lgan. Unga akasi Rafi ud-Davla (Shoh Jahon II) ergashgan, ammo uning hukmronligi bir yildan kam davom etgan. U o'ldirilgach, taxt (va yakut toshi) Bahodir Shoh I ning nabirasi Muhammad Shohga o'tgan - u Temuriylar sulolasidan bo'lgan ushbu toshning so'nggi egasi hisoblanadi. 1738-yilda kuchsizlanib borayotgan Boburiylar imperiyasi Eron shohi va

Afshariylar sulolasi asoschisi Nodirshoh tomonidan zabt etildi. 1739-yil 13-fevralda bo‘lib o‘tgan mashhur Karnal jangida Boburiylar qo‘shinini tor-mor etgan. Nodirshoh, imperator Muhammad Shohni asirga olib, uni o‘zi bilan Dehliga olib kirgan. Tez orada shahar ichida Nodirshoh o‘ldirilgan degan mish-mishlar tarqaldi va hindistonliklar fors askarlariga hujum qilib, ularning ayrimlarini o‘ldirdilar. Bunga javoban, hali tirik va sog‘ bo‘lgan Nodirshoh o‘z qo‘shinlariga Dehli shahrini talon-toraj qilish va aholining barchasini qirib tashlashni buyurdi. Faqat bir kun ichida deyarli 30 ming nafar hindistonlik o‘ldirildi. Shu qatliomdan keyin, avvaliga qat’iylik ko‘rsatgan Muhammad Shoh ham taslim bo‘lib, Nodirshohdan afv so‘rashga majbur bo‘ldi. Nodirshoh Dehlidan chiqib ketishga rozi bo‘ldi, lekin buning evaziga Muhammad Shoh Qirollik xazinasining kalitlarini topshirishi kerak edi. Nodirshoh xazinani to‘liq talon-toraj qildi. Bu talonchilik oqibatida Boburiylar imperiyasi o‘zining eng qimmatbaho gavharlaridan ayrildi: Temur yoquti, Ko‘hinur, Dary-Nur va mashhur Tovus taxti Nodirshoh tomonidan olib ketildi. Tovus taxti keyinchalik Eron imperiyasining qudratini ifodalovchi ramzga aylandi. Nodirshoh Hindistondan shunchalik ko‘p boylik olib ketdiki, natijada u Eron hududida 3 yil davomida soliq yig‘ilishini to‘xtatdi.

1747-yilda Nodirshoh suiqasd natijasida o‘ldirilgach, Temur yoquti Durroniylar imperiyasi asoschisi Ahmadshoh Durroniy qo‘liga o‘tdi. Ahmadshoh Afg‘oniston davlatining zamonaviy asoschisi sifatida tanilgan. U ushbu toshga oxirgi bor yozuv o‘yib qoldirgan, buning uchun u Temurning asl yozuvini o‘chirib tashlagan. Ammo Temur yoquti uzoq muddat Eron hududida qolmadi. Ahmadshohning nabirasi — Shoh Shojo Durroniy o‘z yurtidan haydalib, Panjobga boshpana izlab keldi. U yerda Sixlar imperiyasi asoschisi Maharaja Ranjit Singh unga zargarlik buyumlarini, shu jumladan, Temur yoqutini topshirishga majbur qildi. 1849-yilda Panjob Britaniya Sharqiy Hindiston kompaniyasi tomonidan bosib olingach, barcha davlat gavharlari Britaniya ma'muriyati nazorati ostiga o‘tdi. Bu tosh Qirollik xazinasiga faqatgina 1851-yilda bo‘lib o‘tgan Buyuk Ko‘rgazmada, Hind xonasida faxr bilan namoyish etilgach, kiritilgan. Ko‘rgazmaga qirolicha homiylik qilganini e‘tirof etib, Sharqiy Hindiston kompaniyasi direktorlar kengashi unga turli xil qimmatbaho toshlardan iborat ajoyib sovg‘a taqdim etgan edi, jumladan Temur yoquti ham shular qatorida edi. Qirolicha Viktoriyaga bu sovg‘a juda ma‘qul kelgan va u 1851-yil 23-oktabrda shaxsiy kundaligida shunday deb yozib qoldirgan edi: "Ular qirqilmagan, ramkasiz, ammo yozuvlar mavjud. Ulardan biri dunyodagi eng yirigi bo‘lib, shu sababli ko‘hinurdan ham ajoyibroq!"

1853-yil aprel oyida Garrards ushbu yoqutlardan to‘rttasini olmos bilan bezatilgan, emalli oltin bo‘yinbog‘ga joylashtiradi, dizayni sharqona bo‘lgan bu taqinchoqqa Lohordan olingan to‘rt olmosli osma ham qo‘shilgan edi. Bu bo‘yinbog‘ning markaziy bezagi Temur yoquti bo‘lib, u butun shon-shuhrati bilan namoyon bo‘lgan. Oradan ikki oy o‘tib,

Garrards bu bo‘yinbog‘ni shunday o‘zgartirdiki, Temur yoqutini olib brosh sifatida ishlatish yoki yaqinda qayta qir qilgan Ko‘hinur olmosi bilan almashtirish mumkin bo‘lgan. 1858-yilda markaziy qismini bezab turgan beshta osmadan uchasi ham yechib olinadigan qilingan – ikkitasi sirg‘a, markaziy osma (ya‘ni Lahor olmosi) esa keyinchalik Toj kiyish marosimi marjoniga markaz qilib o‘rnatilgan. Barcha bu o‘zgarishlarga, shuningdek, Qirol Maryamning buyruqlari bilan keyinchalik amalga oshirilgan yana bir o‘zgarishga qaramay, zargarlik taqinchoqlari hech qachon taqilmagan. Qirol Elizabeth bu taqinchoqqa juda qiziqqan, hatto bir safar u taqinchoqni shunchalik go‘zal deb aytgan edi-ki, uni kiyish uchun maxsus kiyim tikdirishi kerak deb o‘ylagan. Afsuski, uning oldingi avlodlari kabi, u ham buni amalga oshirmagan. Buning sababi aniq ko‘rinadi: nafaqat bu taqinchoq tarixiy nuqtai nazardan juda muhim, balki uning ichida boy hind merosi bo‘lgan toshni taqish siyosiy jihatdan noaniq bir qadam sifatida qabul qilinishi mumkin.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash lozimki, Temur yoquti - bu nafaqat go'zal tosh, balki o'zining ulkan tarixiy va madaniy ahamiyati bilan ham ajralib turadi. Uning tarixdagi har bir bosqichi imperializm, urushlar, boylik va madaniy merosni aks ettiradi. Bugungi kunda, bu tosh Britaniya Crown Jewels nomli taqinchoqlar to'plami tarkibida saqlanadi va hali ham imperial meros sifatida global miqyosda katta ahamiyatga ega. Temur yoqutining tarixiy yo'li va uning o'zgarib borayotgan ahamiyati, madaniy boyliklarni qaytarish va boshqa masalalari bo'yicha dolzarb muhokamalarga sabab bo'lmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. **Hughes, R. W.** *Rubies and Spinels of Afghanistan*. Gemological Institute of America. 1994. P 92-98
2. **Schmetzer, K.** *Spinel and Other Red Gemstones*. 1994. P 102-110.
3. **Tavakolian, J.** *Gems of the Mughals and the Maharajas: The History of the Jewels of India*. 2001. P 156-160
4. **Gellner, D. N.** *Afghanistan: The Soviet Invasion and the Afghan Experience*. Cambridge University Press. 2012. P 134-138
5. **Hugh, A. E.** *Crown Jewels: The History of the British Royal Jewels*. Harper Collins Publishers. 2000. P 223 – 230
6. **Allison, P.** *The Gems of India: From the Mughals to the Raj*. Thames & Hudson. 2006. P 175 – 180
7. **Bayly, C.A.** *Empire and Information: Intelligence Gathering and Social Communication in India, 1780-1870*. Cambridge University Press. 2000. P 189 – 192.